

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ №5-6

**З навчальної дисципліни «Історія держави і права України»
обов'язкових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

081 Право (правозастосування)

**за темою « Історія держави і права України Нового часу.
Держава і право України періоду національної революції (1648 – 1686
рр.)»
Право України-Гетьманщини (ХУІІІ – перша половина ХІХ ст.).**

Харків 2021

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол №8 від 23.09.2021

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол №7 від 26.08.2021

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол №8 від 22.09.2021

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
(протокол від 25.08.2021 № 8).

Розробники:

1. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент, **Холод Ю.А.**
2. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Зайцев Л.О.**
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**
2. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**

План лекції

1. Джерела права України періоду національної революції (1648 – 1686 рр.).

2. Міжнародно-правовий, державно-правовий статус Українських земель у період національної революції (1648 – 1686 рр.).

3. Основні риси державного права України у період національної революції (1648 – 1686 рр.).

4. Основні зміни в окремих галузях права України у період національної революції (1648 – 1686 рр.).

Рекомендована література.

Основна:

1. Історія держави і права України. Підручник. – У 2-х т. – Том 1. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 656 с.
http://pravnyk.info/spb_idpu.htm; http://adhdportal.com/book_3121.html;
Том 2. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 580 с.
http://pravnyk.info/spb_idpu.htm
2. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т.: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. – Вид. 2-ге, перероб. і доп.: Том 1: 3 найдавніших часів до початку XX ст.. - К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – 472 с.; Том 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. - К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – 728 с.
3. Навчально-методичні матеріали з історії держави і права України. – ХНУВС. – 2021.(Електронний ресурс).

Додаткова:

4. Енциклопедія історії України: У 10 т. – К.: Наук. думка, Т.1 – 10: 2005 – 2013.; [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?encyclohttp://www.history.org.ua/?encyclo>
5. Юридична енциклопедія: В 6 т. – К.: «Укр. енцикл.», Т. 1 – 6: 1998 – 2004.;[Електронний ресурс] – Режим доступу:<http://leksika.com.ua/legal/>;<http://cyclop.com.ua/content/view/330/43/>
6. Антологія української юридичної думки. В 6 т. Том 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2003. – 584 с.

Кресін О. В. Суспільний договір 1654 року в контексті української традиції конституціоналізму. [Електронний ресурс] – Режим доступу: file:///C:/Users/zaice/Downloads/___1654.pdf

Смолій, Валерій А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) [Текст] / В. А. Смолій, В. С. Степанков. - К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. - 447 с. - Бібліогр.: с. 361-436. • [Електронний

ресурс] – Режим доступу: \\ <http://histua.com/knigi/ukrainska-natsionalna-revoliutsiia>

Яковлів А. Українсько-московські договори в ХУП-ХУІІ віках. //Укр. іст. журн.1993, №№ 4,-6,7-8,9,11-12; 1994 №№ 1,2-3,4,6; 1995, №№ 2,6. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?litera&askAbout=journal;>
<http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10561/file.pdf>

Текст лекції

1. Джерела права України періоду національної революції (1648 – 1686 рр.).

Створення Української гетьманської держави стимулювало розвиток національної системи права. У країні-Гетьманщині склалася досить строката система джерел права. Чинними залишались "давні права", під якими розумілися не якісь конкретні правові акти, а вся колишня (часу Речі Посполитої) правова система. За походженням ці джерела права у Козацько-гетьманській державі можна розділити на декілька видів. Чільне місце серед них належало звичаєвому праву - козацькому і церковному, а також законодавству попереднього польсько-литовського періоду, найголовнішим серед якого був Литовський статут 1588 р. і численні збірки магдебурзького (хелмінського) права. Великого значення у врегулюванні суспільних відносин набули акти автономної влади в Україні. Поступово поширювалося в Україні (спершу в окремих регіонах, а згодом і по всій території) російське царське законодавство. Нарешті, у правовій системі тогочасного українського суспільства вагоме місце належало також джерелам церковного права.

Звичаєве право. Серед джерел права на українських землях періоду Гетьманщини посідало досить помітне місце. Воно виникло та оформилося під час еволюції господарчо-побутових відносин людей і спиралося на загальноприйняті "давні" норми поведінки (звичаї), вироблені за різноманітних обставин. Показовими в цьому аспекті були неписані "права й звичаї" Запорозької Січі, які, не будучи офіційно санкціонованими державною владою, фактично врегульовували все внутрішнє життя січовиків. Сукупність правових звичаїв як правил, обов'язкових до виконання нарівні з законом (у разі їх порушення - обов'язкового покарання, схожого з вироком законодавчих органів), що виникли в Запорозькій Січі та встановлювались у сфері козацтва, в науці дістали назву "козацького права".

Національна революція середини ХVІІ ст. сприяла значному поширенню козацького звичаєвого права. Його норми охоплювали всі без винятку верстви населення, впливали на становлення прав та обов'язків громадян, проникали у важливі сфери суспільного життя, особливо в адміністративну, кримінально-правову і судову. Гетьмани, старшинська адміністрація, суди у

своїй практичній діяльності широко використовували норми запорозького звичаєвого права.

Національна революція українців середини XVII ст. формально не скасувала писаних і функціонуючих нормативних актів права попереднього державного періоду: Литовський статут 1588 року, збірники магдебурзького права - "Саксонське дзеркало", "Порядок прав гражданських" тощо. Деякий час на них майже не посилалися, тому вони фактично не діяли. Проте в судових процесах другої половини XVII-XVIII ст. (і навіть пізніше) на ці джерела дедалі частіше почали посилатись у вирішенні багатьох життєво важливих питань, навіть безпосередньо брали до уваги їхні положення. Поступово вони визначились як обов'язкові в більшості офіційних документів. Законність таких джерел права неодноразово підтверджувалася універсалами українських гетьманів.

Найбільш визначним із джерел цієї групи був Литовський статут 1588 р. як найбільш досконалий у правничій площині й технічно відпрацьований. Литовський статут мав неоднакове значення для населення різних українських регіонів: він ширше застосовувався на Правобережжі, Гетьманщині, менше - на Слобожанщині.

Досить часто в українському судочинстві застосовувалися положення магдебурзького права. Під ним розумілися всі нормативні акти, що стосувалися самоврядування міст. У період Гетьманщини, як і перше, судова практика у магістратських містах базувалася не на використанні німецьких збірок права, а здебільшого на їх переробках у перекладах на польську чи латину. Діяли збірники у польському перекладі Павла Щербича під загальними назвами "Саксон", Бартолемея Троїцького - "Порядок" (складався з восьми невеликих збірок-переробок, "екстрактів", додатків, а також окремих актів переважно цивільно-правового характеру), Самуїла Кушевича - "Право хелмінське (цивільне)". У цих та інших чинних на той час збірниках, що були укладені впродовж 80-х років XVI-середини XVII ст., містилися норми державного, адміністративного, цивільного, кримінального і процесуального права.

Джерела права автономної (гетьманської) влади.

Найбільш поширеним серед джерел права місцевого походження були нормативні акти місцевої військово-адміністративної влади і насамперед нормативні акти гетьманської влади та Генеральної військової канцелярії. Акти гетьманської влади видавалися у формі універсалів, ордерів, інструкцій, листів, декретів і грамот. Провідне місце серед них посідали гетьманські універсали - офіційні акти державної влади України-Гетьманщини, які видавалися від імені гетьмана (іноді їх видавали полковники) та містили закони й розпорядження.

За змістом і призначенням універсали поділялися на загальні (стосувались усього населення держави), спеціальні (належали до окремих установ, станів чи груп населення).

Видавалися також земельні гетьманські універсали. Вони стосувалися надання земель козацькій старшині "на службу" або "за службу", або церквам

і монастирям "на молитву"; ствердження права власності на землі, набуті у спосіб купівлі чи спадщини. Virізнялися також охоронні та імунітети і гетьманські універсали. Вони видавалися особам на охорону їхнього майна чи виводили певних осіб з-під компетенції адміністративних і судових органів, беручи їх під протекцію гетьмана. Окрему групу становили військові та службові гетьманські універсали (призначення тих чи інших осіб на важливі військові посади, затвердження на цивільні й духовні посади, виступи у похід, сторожову службу тощо).

Близькими до універсалів були гетьманські ордери та інструкції. За допомогою перших вирішувалися конкретні питання суспільно-політичних відносин, наприклад, заборона купцям провадити роз дрібну торгівлю, встановлення порядку розгляду апеляційних справ у Генеральному суді, проведення ревізій полків. В інструкціях визначався порядок заснування й діяльності адміністративно-політичних установ, зокрема судових органів, прав та обов'язків чиновників, порядок здійснення рішень вищих органів влади. Гетьманські листи, грамоти, декрети використовувалися для того, щоби повідомляти про ухвалені найвищою владою законодавчі акти і встановлювати порядок їх введення в дію.

Генеральна військова канцелярія видавала свої акти у формі універсалів та указів. Це були підзаконні акти, за допомогою яких запроваджувалися правові акти вищих органів влади і проводилася виконавчо-розпорядча діяльність гетьманського уряду. Водночас окремими актами Генеральної військової канцелярії затверджувались і нові загальнообов'язкові відносини.

2. Міжнародно-правовий, державно-правовий статус Українських земель у період національної революції (1648 – 1686 рр.).

У середині XVII ст. в українських землях народний гнів вибухнув з такою силою, що не тільки кардинально змінив хід національної історії, а й суттєво вплинув на геополітичний розвиток усієї Європи. Ця подія була глибоко закономірним явищем. Спрацював комплекс чинників, які зробили широкомасштабний народний виступ необхідним і можливим. Перша група чинників спонукала, підштовхувала до вияву активності, друга робила цю активність можливою - створювала ґрунт для її розгортання.

Які ж причини робили необхідним початок національно-визвольної боротьби в 1648 р.?

У цей час надзвичайно ускладнилася соціально-економічна ситуація в українських землях, що входили до складу Речі Посполитої. Після закінчення виснажливої для Західної Європи 30-літньої війни саме Польща стає одним з головних експортерів хліба. Основний польський порт Гданськ від 1583 до 1648 р. у 2,5 рази збільшив відвантаження зерна. Орієнтація на внутрішній та зовнішній ринки, а не на задоволення власних потреб суттєво вплинула на структуру поміщицьких господарств. Вони активно перетворюються на фільварки. В основі цієї трансформації лежали два взаємопов'язані процеси - зміцнення феодальної земельної власності та посилення кріпацтва.

Польські та полонізовані українські феодали, намагаючись максимально збільшити свої прибутки, йшли шляхом посилення експлуатації селян. Саме тому помітно зростає панщина, особливо в районах, сполучених із зовнішнім ринком. Наприклад, у Східній Галичині та на Волині вона становила 5-6 днів на тиждень. Водночас невпинно зростали натуральні та грошові податки. За оцінкою очевидця Г. Боплана, багатьом селянам в Україні в цей час жилося «гірше, ніж галерним невільникам». Справді, влада пана була безмежною - він за своїм бажанням міг будь-кого з селян продати, обміняти, навіть убити.

Помітно погіршуючи соціальне становище народних мас, фільварково-панщинна система водночас гальмувала розвиток простої капіталістичної кооперації та початкових форм мануфактурного виробництва, зародки яких були тоді в багатьох галузях промисловості, не сприяла вона й формуванню єдиного ринку України.

Потерпали українські селяни і від здавання феодалами своїх маєтків у оренду. Лише 1616 р. більша частина українських земель, що належали Польщі, орендувалася єврейськими підприємцями, які, маючи на меті в короткий строк повернути з прибутком вкладені гроші, нещадно експлуатували селян і виснажували землі.

У складній ситуації опинилося і міщанство, особливо в тих містах, які перебували в приватній власності феодалів. Міщанство виконувало повинності та сплачувало податки - чинш (по 20-30 грошів з «димув»), церковну десятину та ін. Хоча на початку XVII ст. більшість міст України користувалася Магдебурзьким правом, це самоврядування постійно обмежувалося. Війтів, як правило, призначав польський уряд, а не обирали міщани. Користуючись правом безмитного вивезення своїх товарів і монополією на виробництво та переробку різних видів продукції, феодалська знать досить успішно конкурувала з жителями міст у торговельно-промисловій сфері. До того ж у політичному та економічному житті міст провідну роль відігравали поляки та інші іноземці, а українські міщани витіснялися, що зумовлювало загрозу «випадання» українців із загальнолюдських цивілізаційних процесів, перетворення їх у перспективі на відсталу «селянську націю».

Незадоволене своїм становищем було і заможне реєстрове козацтво, яке являло собою проміжний стан між шляхтою і селянством. Як і шляхта, реєстрові козаки звільнялися від кріпацтва та панщини, тобто користувалися індивідуальною свободою. Водночас вищі козацькі верстви завжди бажали володіти закріпаченими селянами і мати інші рівні права зі шляхтою. На середину XVII ст. авторитет, вплив, активність та слава козацтва зростали, а права дедалі більше обмежувалися. Намагаючись взяти козацтво під контроль, польський уряд після придушення селянсько-козацьких повстань у січні 1638 р. прийняв «ординацію Війська Запорозького реєстрового», яка суттєво обмежила самоврядування реєстровців. Скасовувалася виборність старшини, ліквідовувався козацький суд, на чолі війська замість гетьмана було поставлено польського комісара, а посади полковників обіймала шляхта. Крім того, козацький реєстр скорочувався до 6 тис. осіб, а всі виключені з реєстру автоматично ставали кріпаками.

Ситуація в українських землях у середині XVII ст. ускладнювалась і критичним становищем у політичній сфері. Відсутність власної держави, перервана державотворча традиція, масове ополячення української еліти були чіткими симптомами катастрофи, що насувалася. Прогресуюча асиміляція українського народу поступово доходила до тієї межі, за якою він мусив зійти з історичної сцени як самостійний суб'єкт. Намагаючись прискорити хід цього процесу, польська сторона посилювала національно-релігійне гноблення. Спираючись на католицизм, польські магнати здійснювали політику національного та культурного поневолення українського народу. Одним з основних інструментів окатоличення в їхніх руках стала уніатська церква, яку активно підтримувала Римська курія. Папа Урбан (1623-1644) у своїх листах до керівництва Речі Посполитої неодноразово закликав сприяти поширенню унії та фізично знищувати її противників. Один за одним в українських землях виростали костьоли, кляштори (монастирі), колегіуми та школи єзуїтів, а водночас дедалі більшого поширення набував процес передання католикам, захоплення або руйнації православних культових споруд, утисків православних за їхню віру, переслідування вживання української мови та поширення українських книг.

Отже, відсутність власної держави, прогресуюча втрата національної еліти, церковний розкол, наростаюче закріпачення селянства не тільки помітно гальмували в середині XVII ст. суспільний розвиток українського народу, а й робили цілком реальною загрозу втрати його національної самобутності, асиміляції та зникнення. Зазначені чинники були спонукальними, вони зумовлювали необхідність масового народного виступу саме в цей час. Крім факторів, що підштовхують до дії, обов'язково мають існувати ті, які роблять цю дію можливою.

Серед чинників, які сприяли активній національно-визвольній боротьбі, були слабкість королівської влади та прогресуюче посилення відцентрових тенденцій у Речі Посполитій. Своєрідним ґрунтом для розгортання та поглиблення цих процесів стало зміцнення крупного феодального землеволодіння. Так 250 магнатських родів (Острозькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі та ін.), які проживали на Волині, тримали у своїх руках найбільші латифундії в усій Речі Посполитій. Концентрація матеріальних цінностей була величезною: 1629 р. 37 найбагатших волинських магнатів володіли 3/4 усіх селянських господарств. Оцінюючи цей процес, Н. Полонська-Василенко зазначає: «Це були «королев'ята», «віце-королі», «королики», удільні князі нової генерації, справжні правителі України, супроти яких король і сейм не мали ні авторитету, ні влади».

Виявом слабкості королівської влади була і певна втрата контролю над реєстровим козацтвом. Козацтво створювалося для оборони коронних земель, але оскільки польська казна була, як правило, порожньою, то основною формою оплати козацькому військові стало розширення його вольностей і прав. Внаслідок цього реєстрове козацтво перетворилося на впливову самостійну силу, яку вже наказами та «ординаціями» обмежувати було не тільки важко, а й небезпечно, бо виписані з реєстру козаки, на думку офіційних польських властей, ставали «постійними резервами бунту».

Селянсько-козацькі повстання першої половини XVII ст. сприяли накопиченню воєнного досвіду, зростанню національної самосвідомості українського народу, посиленню єдності козаків та селян у боротьбі за національне визволення, формуванню психологічної готовності боротися до переможного кінця.

Важливими причинами, що робили можливим початок козацького повстання, є посилення та розширення сфери впливу Запорозької Січі, яка того часу була своєрідним зародком української державності, що за певних умов міг стати основою для створення повноцінної держави.

На жаль, серед істориків досі немає однастайності стосовно питань типології, хронологічних меж та періодизації боротьби, що розпочалася 1648 р. У науковій та навчальній літературі, описуючи цей народний виступ, найчастіше вживають три терміни: «повстання» (козацьке, народне, українське, селянське), «війна» (козацька, селянська, громадянська, польсько-козацька, визвольна, національно-визвольна) та «революція» (козацька, буржуазна, національна, національно-визвольна, українська). Такий широкий оціночний спектр, очевидно, пов'язаний з тим, що доба широкомасштабної національно-визвольної боротьби середини XVII ст. в українських землях складалася з неоднакових за тривалістю та змістом періодів, у межах яких домінувала то одна, то інша тенденція. Саме ця особливість національно-визвольних змагань певною мірою і зумовила таку розбіжність у термінології. Зауважимо, що розбіжність відносна, оскільки між поняттями «повстання», «війна», «революція» у контексті подій XVII ст. існує не протиріччя, а глибинний зв'язок. Народне повстання, яке розпочалося 1648 р., охопивши більшу частину території та населення України, незабаром переросло у визвольну війну, а війна, зумовивши докорінні зміни в суспільному розвитку поступово переросла в національну революцію.

З огляду на це «національна революція» є саме тим узагальнюючим терміном, який адекватно відображає суть, масштаби, зміст та форми боротьби цієї доби. Аргументами на користь терміна «національна революція» є ті революційні зрушення, які відбулися в житті суспільства в другій половині XVII ст.:

- утворення та розбудова Української національної держави;
- встановлення нових кордонів та поступове формування державної території;
- радикальні зміни станової ієрархії, прихід до вершин влади національної за складом козацької старшини;
- скасування кріпосного права, завоювання селянами особистої свободи;
- ліквідація великої земельної власності польських та ополячених українських феодалів та утвердження дрібної (фермерського типу) козацької власності на землю;
- визволення українських міст з-під влади короля, магнатів, шляхти, католицького духовенства;
- втягнення в орбіту соціальних змін абсолютної більшості населення, всіх суспільних станів та верств, що проживали в українських землях.

Револуція характеризується переплетінням національно-визвольних та соціальних спонукальних мотивів. Значну роль відігравало і релігійне протистояння (католицизм - православ'я), оскільки вимоги та мета окремих суспільних сил приховувалися під релігійною оболонкою. Роль лідера виконувало козацтво, під керівництвом якого згуртувалося селянство, міщанство та духовенство. Нині залишається відкритим питання про хронологічні межі революції. Як відомо, вона почалася в лютому 1648 р. із захоплення повстанцями Запорозької Січі та обрання гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницького.

Хмельницький Богдан (Зіновій) *Михайлович* (1595-1657) - гетьман України, творець Української держави. Місцем народження вважається Суботів. Походженням з дрібної української шляхти (по матері - з козацької родини). Освіту здобув в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії, добре знав декілька мов, історію, юриспруденцію, військову справу тощо. З юнацьких років на військовій службі. Брав участь у походах проти Кримського ханства, а в часи повстань 30-х років XVII ст. виступав на боці козаків. У січні 1648 р. на Запорозькій Січі він піднімає повстання, поклавши тим самим початок Українській національній революції. Під час національно-визвольних змагань виявив себе як видатний державний діяч, досвідчений полководець, тонкий дипломат. До кінця свого життя Хмельницький проводив незалежну внутрішню політику, прагнучи зміцнити міжнародні позиції України. Помер у Чигирині. Похований у Суботові в Іллінській церкві.

Закінчення Визвольної війни радянська історіографія пов'язувала з 1654 р., тобто роком Переяславської угоди з Росією, роком «возз'єднання», у якому вбачалася основна мета повстання. У сучасній науковій і навчальній літературі переважає думка, що її закінчення слід пов'язувати зі смертю Б. Хмельницького 1657 р. Проте, на нашу думку, це дещо механічне трактування, оскільки визвольні змагання українського народу після цієї події не припинилися, а лише змінили свій характер; стали менш масштабними і локальнішими. Обґрунтованішим можна вважати висновок В. Смолія та В. Степанкова про те, що революція закінчилася після падіння гетьмана П. Дорошенка 1676 р.

Українська національна революція у своєму розвитку пройшла кілька етапів:

I етап (лютий 1648 - серпень 1657 р.) - найбільше піднесення національно-визвольних змагань та соціальної боротьби.

II етап (вересень 1657 - червень 1663 р.) - громадянська війна, що призвела до поділу козацької України на два гетьманства.

III етап (червень 1663 - вересень 1676 р.) - боротьба за возз'єднання Української держави.

Отже, у середині XVII ст. відсутність власної держави, прогресуюча втрата національної еліти, церковний розкол, полонізація, окатоличення, наростаюче закріпачення селянства спонукали українців до масового народного виступу, а слабкість королівської влади, розширення впливу Запорозької Січі, втрата контролю над нею з боку Польщі робили цей виступ можливим. Народне повстання, що розпочалося 1648 р., швидко переросло у визвольну війну, яка згодом трансформувалася в національну революцію. Боротьба, що точилася

протягом 1648-1676 рр., мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер.

4. Основні зміни в окремих галузях права України у період національної революції (1648 – 1686 рр.).

Кримінальне право.

Види злочинів. Залежно від ступеня суспільної небезпечності національне право доби Української гетьманської держави розрізняло три основні види кримінальних діянь: 1. Злочин - найтяжче протиправне діяння, за яке передбачалася переважно смертна кара. 2. Провина - правопорушення середньої тяжкості. 3. Проступок - дрібне правопорушення. Норми кримінального права, що застосовувалося на українських землях, були дуже розмаїтими. В основному вони містились у джерелах звичаєвого права, артикулах Литовських статутів, положеннях магдебурзького права тощо. З-поміж основних видів злочинів виділялися: - злочини проти релігії. До них відносили богохульство («хула на Божу Матір і на святих»), перехід із християнства до нехристиянських вірувань, чаклунство. За скоєння такого виду злочину передбачалася смертна кара через спалення або тілесні покарання, поєднані з вигнанням за межі держави та конфіскацією майна; - злочини проти держави означали вбивство чи заподіяння тілесних ран цареві та членам його родини, зраду державі, змову з метою усунення від влади царя, здання фортеці.

Цей вид злочинів передбачав комплексні покарання, а саме - кваліфіковану смертну кару з позбавленням честі й конфіскацією майна. У разі вчинення державної зради діти злочинця і його дружина також відповідали перед судом, якщо знали про намір зрадника. Якщо підозрюваний у державній зраді заподіював собі смерть, кримінальний закон дозволяв застосовувати до нього ганебні покарання - волочити мертвого вулицями «на пострах іншим» і конфісковувати його майно. До категорії державних злочинів належало фальшивомонетництво, відповідальність за яке наступала у винятково жорстокій формі - в горло обвинуваченого заливався розпечений метал. Таке ж покарання очікувало не лише виконавця та співучасників, а й осіб, котрі знали і не повідомили про злочин; - військові злочини та злочини проти порядку управління. Серед них виділялося дезертирство, вбивство воїна воїном, підроблення документів тощо.

Суворими нормами охоронялися служителі правосуддя. Так, за заподіяння тілесних ушкоджень судді винний позбавлявся двох пальців та був зобов'язаний відшкодувати в подвійному розмірі за завдану рану. Вбивство судді, возного чи його помічника передбачало четвертування злочинця; - злочини проти життя. Покарання за вчинене вбивство залежало від кількох обставин. Вони визначалися насамперед сімейним і соціальним станом потерпілого та обвинуваченого, мотивами кримінального діяння, способами його здійснення, а також обставинами, за яких він стався. Вбивство шляхтича, священика чи воїна передбачало кару на горло та голову в розмірі 120 рублів. Насильницька смерть сільського війта чи

посполитого селянина оцінювалась усього 30 рублями головщини. Неординарністю покарання відзначалося вбивство батьків своїми дітьми. За вчинення цього виду злочину застосовувалося четвертування вбивці-сина, розтягування мертвого тіла на колесі з насадженням відрубаної голови на палю. Якщо вбивство вчинила донька, її закопували по шию в землю і тримали так допоки вона не вмирала.

Вбивство кількох осіб вимагало смертної кари для такої ж кількості співучасників; - злочини проти особистої свободи. Так кваліфікували ув'язнення за надуманими звинуваченнями, муки голодом, знущання іншим способом. Покарання за це передбачали грошові штрафи в розмірі 14 рублів, ув'язнення або арешт на тримісячний термін; - злочини проти честі. До них відносили образу словом, наклеп у письмовому вигляді, заподіяння тілесних ушкоджень палицею, батоном чи рукою. Відповідальність наставала у формі грошової компенсації та арешту до шести тижнів; - злочини проти моралі. До таких належали: зрада чоловіка або дружини, викрадення чужої дружини, двоєженство, кровозмішення. Особи, що вчинили такий вид злочину, підлягали смертній карі через відрубання голови. Відповідальності за згвалтування можна було уникнути, вступивши до шлюбу із потерпілою; - майнові злочини. Право розрізняло крадіжку, пограбування і розбійний напад. Щоправда, пограбування тлумачилось інакше, ніж нині. Під пограбуванням тогочасне право розуміло відкрите заволодіння чужою річчю, спричинене необхідністю виконання судового рішення, повернення боргу чи відшкодування завданих збитків. Покарання передбачало лише грошові штрафи. Крадіжка поділялася на просту і кваліфіковану. До простої відносили таємне присвоєння речей на суму, що не перевищувала 20 рублів. За вперше здійснений злочин передбачалося побиття канчуками та відшкодування в розмірі ціни викраденого; за другим разом додавалося відрізання вуха; за третім - відрізання вуха, носа та випалення на лобі знаку «злодій»; за четвертим - смертна кара через повішення. До кваліфікованої крадіжки відносили привласнення речей на суму більше 20 рублів, здійснення трьох крадіжок поспіль, злочин, здійснений групою осіб, а також із проникненням у житло, присадибні приміщення тощо.

Смертна кара була єдиним покаранням за цей злочин. Види покарань. Характерними рисами системи покарань в Українській гетьманській державі були: - жорстокість і різноманітність; - один злочин тягнув за собою кілька покарань; - існування права-привілею для осіб з вищим соціальним і політичним статусом; - забезпечення приватних інтересів потерпілих осіб. З-поміж основних видів покарання виділялися: - смертна кара, що, крім іншого, передбачала четвертування живого злочинця або його мертвого тіла; спалення на вогнищі; повішення; заливання в горло розпеченого заліза; - калічицькі покарання, зокрема відрізання вуха, носа, язика або інших частин тіла за принципом таліону («рівне за рівне»); - ганебні покарання. До них належали побиття канчуками біля ганебного стовпа, випалення знака злодія на лобі злочинця; - позбавлення волі.

Вирок виконувався у формі арешту або ув'язнення. Арешт здійснювався в

наземній будівлі на строк від кількох днів до двох років. Ув'язнювалися здебільшого засуджені до смертної кари. Місцем їх утримання слугували глибокі земляні ями; - вигнання за межі держави чи заслання у найвіддаленіші куточки держави.

Особливого поширення набуло у XVIII ст. після ліквідації Гетьманщини та Запорозької Січі; - позбавлення честі. В Українській гетьманській державі поділялися на «повну політичну смерть», за якою засуджений перебував фактично поза законом, а також «шельмування» - позбавлення права обіймати державні та виборні посади. «Хто побував у руках ката з урізанням вуха або іншого члена, або переніс публічну кару биттям на тілі, або був позначений залізом, той тратить честь і місце серед добрих людей, не має права на очищувальну присягу, бути свідком, не має права на службу і ранги, до компанії добрих людей не пускається»; конфіскація майна; головщина; інші штрафи за заподіяні тілесні ушкодження, безчестя, відшкодування збитків; дисциплінарні покарання для військовиків, що передбачали приковування до гармати, позбавлення права обіймати військові посади. У той період набули розвитку деякі інститути кримінального права, зокрема інститут співучасті. Почав застосовуватися індивідуальний підхід до співучасників злочину, з'ясовувалася роль кожного у вчиненні протиправного діяння. Попереднє слідство й суд зобов'язані були враховувати причини та обставини, які виключали вину підозрюваного. Особа не притягалася до кримінальної відповідальності, якщо вона не досягла повноліття (16 років для хлопців і 13 - для дівчат); якщо чоловік убив коханця дружини; якщо злодія було вбито господарем під час крадіжки майна з його будинку. Стан сп'яніння вважався обставиною, що пом'якшувала вину злочинця. Про розвинутість українського права свідчить також інститут необхідної оборони. Вона вважалася такою за наявності кількох умов. Насамперед, оборона повинна бути адекватною нападу; зброя чи фізичний вплив проти нападника мав бути застосований під час посягання, а не після нього.

Цивільне право.

Право власності. Як і в попередній період інститут власності на землю посідав провідне місце в системі цивільно-правового регулювання. Суб'єктами власності на землю тоді виступали: - Військо Запорозьке або сама Українська держава. Націоналізувавши латифундії польських магнатів і шляхетські посілости, держава створила земельний фонд, яким розпоряджалася на власний розсуд. Представники держави (гетьман, полковники, сотники), за умови служби Війську Запорозькому, могли отримувати і надавати іншим рангові володіння. Вони надавалися на період виконання посадових (рангових) обов'язків у тимчасове користування. З посиленням втручання у внутрішні справи Гетьманщини московського царя ранговими посіlostями наділяли і від його імені.

Від початку XVIII ст. землі цієї категорії мали передаватись у спадок, у разі продовження спадкоємцем служби на користь Війська Запорозького; - козаки та селяни до кінця XVII ст., а в подальшому лише козацька старшина,

українська шляхта, знатне військове товариство. Значна частина козацько-старшинської верхівки ставала землевласниками внаслідок укладених договірних статей між гетьманами та московськими царями. У такий спосіб забезпечувалася власність на землю з необмеженим правом володіти, користуватись і розпоряджатися нею. Крім отриманих у ранг, вотчину, старшина мала змогу набувати її й іншими способами, зокрема успадковувати, купувати, освоювати незаймані та кинуті земельні ділянки (право займанщини). - православна церква та монастирі. Отримували земельні пожалування від українських гетьманів і російських царів; - Запорозька Січ.

Маючи автономний статус у складі Української гетьманської держави, зберігала за собою право розпоряджатися земельним ресурсом на своїй території. Будь-хто із запорожців міг користуватися окремими угіддями, сплачуючи відповідний податок до січової скарбниці. Право власності на рухомі речі набувалося традиційно. Однак траплялися випадки набуття за давністю володіння. Якщо в особи річ перебувала впродовж десяти років, то вона могла стати власністю сумлінного володільця.

Зобов'язальне право в Українській гетьманській державі виникало як із договорів, так і з деліктів (правопорушень). У другому випадку норми цивільного права зобов'язували компенсувати матеріальні збитки за завдану шкоду. З-поміж договорів найбільш розповсюдженими були: - договори купівлі-продажу. Торгові операції з рухомим і нерухомим майном передбачали обов'язкову присутність свідків. Факт купівлі-продажу мав бути зафіксованим у спеціальній актовій книзі, витяг з якої надавався обом суб'єктам угоди. Особливі умови стосувались операцій, що пов'язувалися з придбанням земельної власності.

Купівля-продаж земельної ділянки вважалася здійсненою лише після підтвердження угоди універсалом гетьмана чи указом царя; - договір позики. Угода на суму до 12 рублів могла укладатися в усній формі. У разі неповернення боргу в обумовлений договором час кредитор мав право звернутися до суду. Суддя міг відстрочити виплату боргових зобов'язань, але не більше ніж на 11 днів. Після цього боржник мав сплатити штраф, а після реалізації конфіскованого у нього майна відшкодовувалися збитки кредиторів. Якщо боржник не мав особистого майна, його тримали під арештом доти, доки він, родичі чи знайомі не повернуть боргових зобов'язань; - договір оренди. Значного поширення набула оренда землі. Жодна зі сторін не могла самовільно розірвати договір, якщо інша сторона виконувала його умови. За встановленою традицією, змінити, уточнити чи розірвати умови можна було лише раз на рік. На свято Стрітіння Господнього (середина лютого) дозволялося вносити корективи чи взагалі припиняти чинність договору, звісно, за наявності доброї волі обох сторін.

Власник мав право припиняти чинність договору в односторонньому порядку, якщо орендар псував майно, вів аморальний спосіб життя. Своєю чергою, орендар міг виступати ініціатором розірвання угоди, якщо власник перешкоджав користуватися майном, вимагав попередньої оплати або,

вчинивши напад на маєток, заподіяв фізичних ушкоджень орендареві чи образив його; - договір дарування. Дарування речей на суму до 100 рублів здійснювалось усно в присутності свідків, більше 100 рублів - у писемній формі. Угода фіксувалася в актовій книзі, укладалася за обов'язкової присутності дарителя та обдарованого; - договір особистого найму. Укладався особами зі статусом вільної людини. Відповідальність за недотримання умов договору покладалася на обох контрагентів. За загальним правилом, усі договори, котрі передбачали зобов'язальні наслідки, мали укладатись у письмовій формі.

Смерть однієї зі сторін договору не припиняла його виконання. Окрім майнових прав, спадкоємці успадковували і договірні зобов'язання. Спадкове право. Цивільне право доби Української гетьманської держави містило норми успадкування як за заповітом, так і за законом. Заповіт складався дієздатними особами, добровільно, без застосування примусу. Заповідачами не могли бути засуджені до смертної кари, політичні злочинці, що перебували за кордоном, невільники, особи, позбавлені честі в судовому порядку. Позбавлялися права на успадкування іновірці, особи, що перейшли до нехристиянських конфесій, позашлюбні діти, доньки, що вийшли заміж без згоди батьків, особи, що зловживали спиртними напоями. Існували дві форми заповіту: звичайна і надзвичайна. У першому випадку заповіт складався письмово у присутності кількох місцевих урядовців або 2-3 свідків.

Свідками не могли бути опікуни чи самі спадкоємці. Текст складав сам заповідач, якщо був освіченим. У противному разі його готувала інша особа зі слів спадкоємця. Останній мав підписати документ або поставити свою печатку. Свідки ставили свій підпис на кожному аркуші заповіту. Надзвичайна форма заповіту застосовувалась у тому разі, коли заповідач перебував за кордоном, під час воєнного походу чи захворів у дорозі. У таких неординарних випадках заповіт укладався в усній формі. Укладаючи документ, заповідач користувався повним правом вільного вибору спадкоємців як чоловічої, так і жіночої статі.

Обов'язковою умовою дійсності заповіту чинне право визнавало передання частини спадку дитині, що перебувала в утробі матері. Ні за яких обставин заповідач не міг позбавити її спадку. За законом майно успадковували лише кровні родичі. У національному праві того періоду побутувало правило, за яким «сестри при братах не спадкують». Першу чергу спадкоємців, отже, становили рідні сини спадкодавця, другу - онуки. Донькам майно діставалося лише в разі відсутності синів або якщо останні померли бездітними. Земельна власність успадковувалася також синами. Наймолодший із них мав право на батьківську хату. Він уважався власником батьківського будинку, був зобов'язаний забезпечити сестер у разі одруження часткою майна, що називалася посагом. Успадковувати майно, залишене після матері, могли як сини, так і дочки.

Для глибшого ознайомлення з правилами успадкування в Українській гетьманській державі вагому інформацію подає звід законів «Права, за якими

судиться малоросійський народ» 1743 р. У ньому, зокрема, виділяються притаманні Гетьманщині особливості успадкування за законом. На окрему увагу заслуговують такі положення: - у разі відсутності спадкоємців першої черги (дітей, онуків, правнуків) батьківські маєтки переходили до родичів по батьківській лінії, материнські - до родичів по материнській лінії; - рідні діти мали перевагу над пасинками і всиновленими дітьми; - успадкувати рангові маєтності заборонялося особам, котрі не могли відбувати військову повинність і не мали синів, що спроможні були їх замінити.

Шлюбно-сімейне право. Для чоловіків дієздатність і право на одруження наставало з 18 років, а для жінок - з 13-річного віку. Звичаєве право і законодавство першої половини XVIII ст. у Гетьманщині визнавало шлюб справою добровільною, ніхто не міг бути примушеним до укладення шлюбу. Однак діти мали отримати згоду батьків. Щоправда, відсутність такої згоди не впливала на правову силу шлюбу. Подружжя, не отримавши згоди від своїх батьків, могло звернутися до місцевої влади за дозволом на укладення шлюбу. Дозволялося робити передвесільні подарунки, котрі поверталися в тому разі, якщо з певних причин весілля не відбулося. Заборонявся шлюб між близькими родичами. Встановлення цього факту тягло за собою розлучення. Шлюбні відносини припинялись у двох випадках - внаслідок розлучення або смерті одного з подружжя.

Укладати повторний шлюб дозволялося через шість місяців після розлучення або смерті чоловіка чи дружини. Вступивши до шлюбу, жінка переходила під опіку свого чоловіка. Вона не тільки приймала його прізвище, а й користувалася набутим авторитетом у суспільстві. Відтак чоловік представляв її інтереси в суді, розпоряджався посагом і власним майном на особистий розсуд, від імені дружини укладав цивільно-правові акти. Лише залишившись удовою при малолітніх дітях, вона отримувала право розпоряджатися своїм і дитячим майном. Упродовж усього сімейного життя посаг дружини (майно, виділене батьком для одруження) і віно чоловіка (виділена дружині частка з його майна) перебувала під його особистим наглядом і контролем.

Після смерті чоловіка дружина неподільно користувалась і віном, і посагом довічно або до нового одруження. Законодавство передбачало можливість утрати жінкою віна, якщо вона зреклася християнської віри або зрадила свого чоловіка. З тих же причин чоловік міг утратити право на посаг. Йому заборонялося приводити до свого будинку наложницю, змушувати жінку заробляти гроші перелюбством з іншими чоловіками чи безпідставно звинувачувати її в цьому. Батько мав незаперечну владу над своїми дітьми. У разі крайньої необхідності йому дозволялося віддавати своїх дітей у найми християнинові. Нажите спільно з дітьми майно залишалось у батьків. У разі невиконання дітьми обов'язків перед батьком він міг позбавити їх спадщини. Важливе значення мав інститут виділу, тобто передання батьком частини майна своїм синам для створення ними власних родин. Виділ дітям проводився при свідках, записувався до актових книг разом із письмовим зобов'язанням синів не вимагати після смерті батьків більше, ніж отримали за

ЖИТТЯ.